

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.9.01 – 025.13

МЕЛЬНИЧУК Майя Михайлівна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка*

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ У ФАКТОРНІЙ СТРУКТУРІ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

У статті наведені узагальнені результати дослідження толерантності, які стосуються підходів до її змісту. Показано, що толерантність – це складний, багатаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька ліній вияву й розвитку.

Ключові слова: *толерантність, терпимість, відвертість, поблажливість, безконфліктність, емпатія, системний підхід.*

Постановка проблеми. Змішування культур, індивідуалізація людини, розмаїття релігійних та ідеологічних переконань, поліетнічність, інтенсифікація комунікативних зв'язків, зростання «інакшості» з особливою гостротою ставлять проблему формування толерантності у стосунках між громадянами суспільства та виховання толерантності у підростаючого покоління у світі загалом і в Україні зокрема. Толерантність є важливою загальнолюдською цінністю й основою власне людських контактів і конструктивної взаємодії на різних рівнях: у взаєминах між окремими особистостями, між різними соціальними групами, культурами тощо. Вона надає можливість існувати складним багатонаціональним державним утворенням, мультикультурному та мультипарадигмальному діалогу, слугуючи запорукою розвитку демократичного суспільства.

Толерантність є предметом уваги широкого кола науковців, зокрема і психологів. Проте, незважаючи на інтенсивне зростання кількості робіт, присвячених дослідженню феномену, що вивчається, залишаються неокресленими характеристики як

самих проявів толерантності, так і її структури та детермінації. Різні підходи роблять акцент на різних умовах, детермінантах, складових толерантності: це можуть бути когнітивні, емоційні, ціннісні, психофізіологічні та інші механізми або чинники толерантності. Така її специфіка передбачає необхідність застосування системного підходу до її дослідження, зокрема до вивчення толерантності як системної характеристики особистості. Дана проблема потребує досконалого теоретико-емпіричного вивчення, що дозволить розширити межі психологічного портрету толерантної особистості і, можливо, зможе задовольнити потреби в розвитку толерантних стосунків людей, забезпечуючи безпеку соціальної взаємодії у сучасному суспільстві. Уточнення структури і детермінації толерантності, що дозволить здійснювати її цілеспрямоване формування є головним завданням роботи та пояснює актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психологічній науці існують різні підходи до розуміння сутності толерантності: психофізіологічний (Ф.Ю. Василюк, Є.Ю. Клепцова), інтеракційний (О.Г. Асмолов, І.Б. Гриншпун, В.В. Бойко), диверсифікаційний (Г.У. Солдатова, О.Д. Шайгерова), особистісний (Л.І. Рюмшина, Т. Адорно, С.К. Бондирева, Д.В. Колесов), екзистенційно-гуманістичний (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Г. Олпорт), соціально-психологічний (В.В. Москаленко), ситуаційний (М. Уолцер). Ці підходи охоплюють широкий спектр проявів і концепцій толерантності: нечутливість до несприятливих впливів; готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди і рівності, визнання багатомірності та різноманітності людської культури; вільний і відповідальний вибір людиною толерантного буттєвого ставлення до життя; особистісні толерантні цінності, установки і смисли; терпимість до різних думок, неупередженість в оцінці людей і подій; здатність протистояти різного роду життєвим труднощам без втрати психологічної адаптації тощо.

Системний підхід до вивчення толерантності дозволяє виокремити три рівні цього інтегрального особистісного феномену: соціально-психологічний, індивідуально-

психологічний та психофізіологічний (М.М. Мельничук, В.М. Павленко). До соціально-психологічного виміру толерантності (Н.А. Асташова, О.А. Бенькова, Л.І. Рюмшина) належить насамперед певна ціннісно-сенсова система визнання «інакшості» суб'єктів міжособистісної взаємодії, де центральне місце посідають цінності поваги до людини як такої та до її права вибору світогляду й життєвої позиції. Цей рівень толерантності, який є вищим відносно всіх інших рівнів і може розглядатися як «системоутворювальний чинник», що інтегрує й регулює дію всіх інших, «периферійних», психологічних складових толерантності, пропонуємо назвати *прийняттям*. Індивідуально-психологічний аспект вивчення толерантності (С.Л. Братченко, І.П. Шкуратова, О.Б. Скрябіна), котрий включає психологічні особливості, що допомагають особистості розбудовувати позитивні конструктивні стосунки як з оточуючими, так і з собою, визначаємо як *поблажливість*. Показано, що дивергентне мислення, емпатія і – більш широко – емоційний інтелект, низка поведінкових умінь і здібностей можуть розглядатися як когнітивні, емоційні й поведінкові неконгруентності індивідуальностей, що складають індивідуально-психологічний рівень детермінації толерантності. Психофізіологічний рівень чи аспект, толерантності, який включає стійкість до зовнішніх впливів, зокрема до нервово-психічної «парціальності» (за В.Д. Небиліциним) властивостей різних індивідів, здатність зберігати стан нервово-психічної рівноваги, стабільність при дії стресорів і чинників, що фруструють (Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.В. Шарова), пропонуємо назвати *витривалістю*. Одним із найбільш релевантних репрезентантів відповідної складової толерантності є нервово-психічна стійкість, що пов'язана зі збереженням емоційної рівноваги і стійкості, зі здатністю продовжувати успішну діяльність зберігати успішне виконання діяльності в емоційно складних умовах.

Отже, зріла *толерантність* поєднує особистісні сенси, цінності та установки на співіснування зі світом, когнітивну складність у сприйнятті суперечливого світу, емпатійну готовність до «інакшості» та поведінку, компетентну в терпимості. Системну структуру феномену толерантності

складають на соціально-психологічному – *прийняття*, на індивідуально-психологічному – *поблажливість* і на психофізіологічному рівні – *витривалість*.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вивчення особливостей взаємозв'язків між показниками кожного рівня системи толерантності та загальним рівнем її вияву було проведено емпіричне дослідження. У ньому перевірялося припущення про те, що рівень вияву толерантності має тісний взаємозв'язок саме з показниками соціально-психологічного рівня, оскільки ієрархія структурних елементів системи толерантності дозволяє верхнім (онтогенетично пізнішим) складовим виконувати регулюючу функцію відносно нижніх. Так, людина, що має ціннісні орієнтації на доброту, гуманність може компенсувати недостатню психофізіологічну стійкість у міжособистісних відносинах у тих ситуаціях, які пов'язані з наявністю заперечення, неприйняття, негативних емоцій [2].

Проведений кореляційний аналіз показав взаємозв'язки толерантності з різними рівнями функціонування психічного. Отримані дані узгоджуються з твердженням щодо детермінованості цього феномену соціально-психологічним рівнем функціонування людини. У той же час використана раніше схема дослідження не дозволяє сформулювати це твердження без обмежень. Для більш повного аналізу взаємозв'язків та детермінації толерантності доцільно звернутися до вивчення латентної структури характеристик, якостей і феноменів, що вивчаються, тобто до факторного аналізу.

У дослідженні взяли участь студенти Полтавського національного педагогічного університету віком 20-21 рік, які навчаються за різними спеціальностями на п'ятому курсі психолого-педагогічного (69), фізико-математичного (103), історико-географічного (75) факультетів. Обсяг вибірки – 250 осіб. Група студентів мала однаковий вік та рівень освіти. До неї увійшли представники обох статей (149 чоловічої та 101 жіночої статі).

Методики, які були обрані відповідно до поставлених задач для емпіричного дослідження, поділялися за призначенням, відповідно до вивчення певних компонентів системи толерантності [3].

Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової зі співавторами та методика діагностики загальної комунікативної толерантності В.В. Бойка використано як інтегральні показники толерантності, з урахуванням того, що перший опитувальник більше спрямований на дослідження рівня особистісних установок і ставлень, а другий – на поведінку в реальному. Із метою дослідження виключно соціально-психологічного рівня детермінації толерантності, релевантним репрезентантом якого є саме ціннісно-смилова сфера особистості, був використаний опитувальник цінностей Ш. Шварца. У блоці дослідження індивідуально-психологічного рівня детермінації толерантності для вивчення показників когнітивного й емоційного компонентів були застосовані: тест дивергентного (творчого) мислення Ф. Вільямса, опитувальник для діагностики здібності до емпатії (за А. Мехрабіаном, Н. Епштейном) та методика визначення рівня емоційного інтелекту Н. Холла. Методика дослідження малюнкової фрустрації (за С. Розенцвейгом), спочатку включена в дослідження як показник поведінкового компоненту психологічного рівня, але була використана теж як діагностичний інструмент, що більш інтегрально оцінює толерантність і на індивідуально-психологічному, і на соціально-психологічному рівнях, виходячи за межі вузької поведінкової складової толерантності. Для емпіричного дослідження психофізіологічного рівня детермінації толерантності була використана методика оцінки нервово-психічної стійкості (Ленінградська військово-медична академія імені С.М. Кірова).

Аналіз результатів проводився за допомогою методів математичної статистики SPSS. В аналіз були введені ключові шкали дослідження: обидва узагальнені показники толерантності, ціннісні орієнтації, нервово-психічна стійкість, емпатія, інтегративний рівень емоційного інтелекту, узагальнена шкала дивергентного мислення та соціальна адаптація. За умови недостатньої спільності чи надмірній неоднозначності віднесення змінної до того чи іншого чинника, відповідна змінна вилучалася з аналізу. Ми виокремили чотири чинники методом головних компонент, що пояснюють 71,6 % спільної дисперсії. Для більших можливостей інтерпретації даних було

проведене обертання Варімакс із нормалізацією Кайзера. Факторні навантаження подано у табл. 1.

Таблиця 1

Фактори, що виокремлені у структурі толерантності

Назва змінної	Фактори			
	1	2	3	4
Індекс толерантності	0,932			
Конформність 2	0,211	0,264	0,737	-0,316
Традиції 1			0,823	
Традиції 2		0,239	0,804	-0,309
Доброта 1	0,758		0,238	0,259
Доброта 2	0,771		0,279	
Універсалізм 1	0,907			
Універсалізм 2	0,872			
Самостійність 1				0,868
Самостійність 2	0,206	0,801		
Стимуляція 2		0,757		
Гедонізм 2	-0,402	0,709		
Досягнення 2	-0,312	0,702		
Влада 1	-0,787	0,223		
Безпека 1				0,785
Дивергентне мислення	0,621			
Комунікативна інтолерантність	-0,783			
Соціальна адаптація	0,913			

Примітка. Шкали з позначкою 1 і 2 є ціннісними орієнтаціями. Позначка 1 означає приналежність до нормативного, а 2 – до поведінкового рівня цінності. Дуже слабкі навантаження вилучені з таблиці.

Перший чинник – *«соціальна зрілість»* – найбільше навантажують такі шкали, як «індекс толерантності», «соціальна адаптація», інтолерантність за В.В. Бойком, а також ціннісні орієнтації: «універсалізм» на нормативному та поведінковому рівнях, «влада» на нормативному рівні і «доброта» на обох рівнях. Дещо менша кореляція наявна з узагальненою шкалою дивергентного мислення Вільямса. При цьому інтолерантність та ціннісна орієнтація «влада» зворотно пов'язані з чинником, що розглядається. Враховуючи вказану вище сукупність змінних, на наш погляд, її можна інтерпретувати як розвиток соціально-психологічного рівня, соціальну зрілість. Вона пов'язана з соціальною адаптованістю, просоціальними ціннісними орієнтаціями та толерантністю. Отже, можна говорити, що міжособистісна толерантність є складовою та проявом соціальної зрілості. Також підтверджуються отримані раніше дані щодо детермінації міжособистісної толерантності насамперед соціально-психологічним рівнем, просоціальними ціннісними орієнтаціями, психологічною зрілістю людини. Відмінністю від отриманих раніше даних є узагальнення толерантності, соціальної адаптації, низки ціннісних орієнтацій та дивергентного мислення у одному чиннику, що і свідчить про їхнє поєднання у певний єдиний феномен, що частково базується на толерантності, а також детермінує останню.

Другий чинник – *«самоповага»* – корелює з поведінковими рівнями таких типів ціннісних орієнтацій, як «самостійність», «стимуляція», «гедонізм» і «досягнення». Його можна інтерпретувати як центровану на собі, власних відчуттях і результатах, позицію. Цікаво, що цей чинник є незалежним щодо показників толерантності, тобто остання більше пов'язана з загальним рівнем соціальної зрілості, ніж із виразністю відповідної сукупності цінностей. У той же час бачимо, що певні складові ціннісної сфери були вилучені з аналізу через зв'язок з декількома чинниками. Тобто вони пов'язані і з соціальною незрілістю, і є проявом егоцентричності, вчиняючи негативний вплив на толерантність. Отже, сама по собі увага до власних досягнень, стимулів, задоволення не є чинником зниження толерантності, якщо вона не поєднується з намаганнями отримати високий статус, домінувати над іншими,

а також низькою соціальною адаптованістю і соціальною зрілістю. Певною мірою це пояснює суттєве зниження впливу типу ціннісних орієнтацій за умови врахування соціальної адаптації як коваріати у попередньому аналізі.

Третій чинник – *«традиційність»* – складають нормативний і поведінковий рівень ціннісної орієнтації «традиції», а також поведінковий рівень ціннісної орієнтації «конформність». Отже, цей фактор можна інтерпретувати як традиційність, дотримання правил і норм. У той же час, така традиційність і нормативність не пов'язана з міжособистісною толерантністю. Із одного боку це може пояснюватися тим, що толерантне ставлення до людей з одного боку частково входить до норм і традицій, а з іншого – високий рівень дотримання останніх може викликати певну «негнучкість», жорсткість у ставленні до інших.

Четвертий чинник – *«прагнення до незалежності»* – корелює з такими типами ціннісних орієнтацій як «самостійність» і «безпека» на нормативному рівнях. Його можна інтерпретувати як прагнення до незалежності і матеріальної облаштованості. Враховуючи, що це не стурбованість власною безпекою, досить логічно, що цей чинник є незалежним щодо толерантності.

Отримані результати в цілому підтверджуються і результатами більш потужного факторного аналізу методом узагальнених найменших квадратів. За вказаними вище умовами було залишено лише сім змінних: індекс толерантності, інтолерантність (за В.В. Бойком), соціальна адаптація, ціннісні орієнтації «універсалізм» на нормативному і поведінковому рівнях, а також «конформність» і «традиції» на поведінковому рівні. При цьому останні дві змінні утворюють другий чинник, а усі інші – перший. Разом два чинники пояснюють 84,0% загальної дисперсії дев'яти шкал, що розглядаються.

Перший чинник, як у попередньому варіанті аналізу, можна інтерпретувати як соціальну зрілість. Цікаво, що, толерантність на рівні рис і установок особистості найбільше репрезентує та пов'язана з цим чинником. Як вже зазначалося раніше, і це підтверджується обома варіантами факторного аналізу, інтолерантність (за В.В. Бойком) слабше залучена у сукупність змінних нашого дослідження, менше детермінована цінностями

і рівнем соціальної зрілості, що певною мірою відображає і важливість ситуаційної (а не лише особистісної) складової у детермінації нашої поведінки. Другий чинник можна інтерпретувати, як і третій фактор, при аналізі методом головних компонент: як традиційність, дотримання правил і норм. Тобто підтверджується незалежність толерантності від цього чинника, тоді як егоцентрична позиція, враховуючи отримані раніше дані, не може повністю вважатися відокремленою від толерантності.

Підбиваючи підсумки проведеного факторного аналізу, можна зазначити, що толерантність є складовою та проявом соціальної зрілості, вона детермінована насамперед соціально-психологічним рівнем, просоціальними ціннісними орієнтаціями, психологічною зрілістю людини. Відмінністю від отриманих раніше результатів є узагальнення толерантності, соціальної адаптації, низки ціннісних орієнтацій та дивергентного мислення в одному чиннику, що і свідчить про їхнє поєднання у певний єдиний феномен, що як частково базується на толерантності, так і детермінує останню. Виявлено, що сама по собі увага до власних досягнень, стимулів, задоволення не є чинником зниження толерантності, якщо вона не поєднується з намаганнями отримати високий статус, домінувати над іншими, а також низькою соціальною адаптованістю і соціальною зрілістю. Показано, що традиційність, дотримання правил і норм, а також прагнення до незалежності і матеріальної облаштованості є незалежними чинниками, що не пов'язані з толерантністю.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Толерантність можна вивчати як системну характеристику особистості, що має рівневу структуру детермінації: психофізіологічний, індивідуально-психологічний і соціально-психологічний рівні. Виходячи з системно-рівневого розуміння, запропоновано розглядати толерантність як *прийняття* (толерантність на соціально-психологічному рівні), *поблажливість* (толерантність на індивідуально-психологічному рівні) та *витривалість* (толерантність на психофізіологічному рівні).

Толерантність пов'язана насамперед зі ступенем розвитку і сформованості егоцентричних та просоціальних типів

цінностей, що переважно охоплює та обумовлює і взаємозв'язки толерантності з іншими особистісними характеристиками. Другим за ступенем зв'язку із толерантністю є показники розвиненості дивергентного мислення, тоді як емоційна та поведінкова сфери мають набагато менше значення. Найменший ступінь зв'язку з толерантністю має нервово-психічна стійкість.

У структурі толерантності виявлено 4 фактори, які підтверджують запропоновану теоретичну модель рівнів детермінації толерантності та її структурних елементів, дещо поглиблюючи та розширюючи її: «соціальна зрілість» (толорантність, соціальна адаптація, ціннісні орієнтації «універсалізм», «влада» (з від'ємним знаком), «доброта» і дивергентне мислення); «самоповага» (ціннісні орієнтації «самостійність», «стимуляція», «гедонізм», «досягнення»); «традиційність» (ціннісні орієнтації «традиції», «конформність»); «прагнення до незалежності» (ціннісні орієнтації «самостійність», «безпека»). Сформованість даних факторів переважно складовими соціально-психологічного рівня свідчать про істотний вплив цього рівня функціонування особистості на толорантність. Толорантність є складовою та водночас проявом «соціальної зрілості», що свідчить про їхній діалектичний взаємозв'язок. Емоційна сфера та психофізіологічний рівень є відокремленими від вказаної вище системи якостей і характеристик. Проведений аналіз демонструє всю складність толорантності студентів як системи. Її особистісні, поведінкові, емоційні, когнітивні та психофізіологічні аспекти не настільки інтегровані та лінійно пов'язані, як можна припустити, виходячи з теоретичних міркувань.

Перспективою подальших досліджень є перехід до більш широкого вивчення загальної системи толорантності з урахуванням її різних складових, чинників і механізмів, поглиблений аналіз місця емоційних і психофізіологічних аспектів толорантності в цій системі, звернення до ситуаційних і контекстуальних особливостей і детермінант толорантності та подальша розробка методичного інструментарію вимірювання толорантності як багаторівневого феномену.

Список використаних джерел

1. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию / А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
2. Мельничук М.М. Емпіричне дослідження феномену толерантності як багаторівневої характеристики особистості студента: кореляційний аналіз / М. М. Мельничук // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. – Київ, 2013. – Том 11. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 8. – Частина 2. – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2013. – С. 234-242.
3. Психодиагностика толерантности личности. Под редакцией Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с.
4. Скрипник М. М. Теоретико-психологічна модель толерантності як багаторівневої характеристики особистості / М. М. Скрипник, В. Н. Павленко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, № 959, серія «Психологія». – С.174–178.
5. Солдатова Г. Практическая психология толерантности // Межкультурный диалог: толерантность, открытость, лояльность, цивилизация (документы и публикации) [Электронный ресурс] / Г. Солдатова. – Режим доступа к сайту: <http://www.tolz.ru/library/?de=0&id=425>.

М.М. Мельничук

**ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ
СТУДЕНТОВ В ФАКТОРНОЙ СТРУКТУРЕ ЛИЧНОСТНЫХ
ХАРАКТЕРИСТИК**

В статье приведены обобщенные исследования толерантности, касающиеся подходов к ее пониманию. Показано, что толерантность – это сложный, многоаспектный и многокомпонентный феномен, имеющий несколько линий проявления и развития.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, откровенность, снисходительность, бесконфликтность, эмпатия, системный подход.

М. Mel'nichuk

**EMPIRICAL STUDIES OF STUDENTS' TOLERANCE IN THE FACTOR
STRUCTURE OF PERSONAL CHARACTERISTICS**

The article is devoted to theoretical and empirical study of tolerance, systemic analysis of the tolerance structure and levels of its psychophysiological, individual-psychological, social-psychological determination.

The study examines psychophysiological, personal, existential-humanistic, social-psychological and situational approaches to the study of tolerance in native and foreign psychology. Study of this phenomenon should systematically take into

account physiological, cognitive, emotional, behavioral and value-semantic aspects.

It has been found out that the level, represented by value orientations, personal maturity, and social adaptation is the most important; the individual-psychological one (divergent thinking, empathy) has less importance and the psychophysiological level plays the smallest role in the determination of tolerance.

It has been shown an interaction of different levels of determination. Particularly the psychophysiological level promotes tolerance when value orientations are high (developed social-psychological level). That indicates the restructuring of the psychophysiological level under the influence of higher “floors” of the psychic. It has been shown that the tolerance is a part of the system of personal maturity and social adaptation. It is determined first of all by value orientations (self-centered or prosocial) and by degree of divergent thinking development.

Keywords: *tolerance, patience, leniency, frankness, empathy, system approach.*

Надійшла до редакції 29.11.2014 р.